

1942

115

O. T.

In. No. 132

25 MAY 1942

25K

प्रिप्रकारः कुरुदेसाव

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ

૪૫૨

૨૩૪૮૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૪૮૬ કિંમત

ગ્રંથનામ ગૃહ્યસૂત્ર

વર્ગિક ૪૫૨

ધ

એનાં મૂલ્ય રહ્યું. સરખાતાથી સમજવામાં કશા વિરલ

સાધન નીવડી છે. તેથી પ્રાચીન ભારતમાં કલાનો સમાવેશ બહુ ધર્મો અને ઐક્યોત્તેમ પોતાનું સ્થાન શોકહૃદયમાં રચાયું હતું અને તેથી જ કલાનો વિકાસ અને નિર્વીણ, નિર્મિત અને અપરક અન્યો દત્તો.

પ્રાચીન કાળમાં ધાર્મિક ભાવનાઓનું ઉદ્દીપન કરવામાં અને તેના સાક્ષાત્કાર અનુભવવામાં નૃત્યકળા હમેશાં પ્રધાનપદે રહી છે. ધર્મની સાથે ઓતપ્રોત થવાને કારણે જ નૃત્ય અને સંગીત પણ માનવીના આધ્યાત્મિક અનુભવો વ્યક્ત કરવા માટે પોતામાં, પ્રાચીન ભારતમાં નૃત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક ક્રિયા જ હતી. પુરાણોનાં વ્યવહારમાં ધર્મો દેવદેવી ઉત્તમ નૃત્યકાર હતા. ઇન્દ્રના સ્વર્ગમાં પણ ઇન્દ્ર સ્વયં સમર્થ નૃત્યકાર છે, એની પરિચારિક અશ્વદાઓ પણ નર્તકીઓ છે અને એના સેવક કિન્નર અને ગન્ધર્વ પણ ઉત્તમ વાદ્યકાર અને ગાયક છે. ઇન્દ્રનું સ્વર્ગી નૃત્ય અને સંગીતની પરિવર્ત છે. મનુષ્યની ધાર્મિક અને પરમ શ્રેષ્ઠતા કલ્પનામાં પણ સુખ અને શાન્તિના પરમ ધામ સ્વર્ગમાં સુખોપભોગની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ તો નૃત્ય અને સંગીત જ છે; એ જ બતાવે છે કે સંગીત અને નૃત્યનો મનુષ્યહૃદય પર દેવેશો પ્રબળ પ્રભાવ છે.

ઇન્દ્રની પછી યજ્ઞ મહાન નૃત્યકાર છે શ્રી કૃષ્ણ. એમનાં રાસનૃત્ય અને વેલુવાહન દ્વારા વૃન્દાવનમાં મથેલા ઉત્પાતથી કોણ પરિચિત નથી? પ્રાચીન ધર્મના પ્રધાન દેવતા સર્વસમર્થ નૃત્યકાર અને સંગીતકાર છે. વીરચરિત કાવ્યમાં પણ નૃત્યકારોનો અભાવ નથી. મહાભારતના અધિનાયક શ્રી અર્જુન મહાન નૃત્યકાર હતા. આયોના આવવા પહેલાં આ દેસની મુળ-આદિત્ય જાતિઓમાં શિવપૂજન પ્રચલિત હતું, અને તેમની કષ્ટ ભૂતિ નરરાજ શિવની છે. તે સમયનાં તાંડવ નૃત્યો આજે પણ બીસેક વચેરે અન્ય જાતિમાં પ્રચલિત છે.

કામાચળના રાવણે તો તાંડવ દ્વારા શેકરને પ્રસન્ન કર્યા હતા. આજ પણ એની સંગીતપ્રિયતા બતાવવાનું વાદ્ય રાવણ-હસ્થે. ગુજરાત-કાદિયાણામાં જાણીતું છે. આપણાં મંદિરોની મૂર્તિઓ પણ નૃત્યપ્રતિભાઓ રૂપે જ વિરાજે છે. દેવપૂજન અને અર્ચનમાં નૃત્યનું સ્વરૂપ ધાર્મિક તત્ત્વોથી ભરપૂર છે. તેથી જ પૂજન સમયે નૃત્ય ને સંગીતની પ્રથા પ્રચલિત હતી. દેવદાસીની પ્રથા આ વૃત્તિથી જન્મી હતી. હજુ સુધી પણ અનેક મંદિરોમાં પૂજન સમયે સંગીત સાથે નૃત્ય કરવાની પ્રથા પ્રચલિત છે. પ્રજુભક્તિના આવેશમાં બ્રહ્મા પ્રાર્થના કરે છે અને પ્રજુપ્રેમમાં લીન બની આત્મા ને પરમાત્માના એકબની સાધના કરે છે. બક્તિના ઉદ્ધાસથી પ્રેરિત ધાર્મિક નૃત્યોમાં બાહ્ય દેવદેવીઆના જીવનપ્રસંગોના આલેખ પણ આવે છે. શ્રી કૃષ્ણના કાલીયમર્દન, શંકરના અગ્રાસુરવધ તથા અન્ય દેવતાઓના જીવનના એવા જ રસમય અને ભવ્ય પ્રસંગો નૃત્ય દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે.

આજની રામલીલા, કથાકલી, ગરબા, રાસ આદિ એ વૃત્તિનાં લોકિક અને પ્રાકૃત સ્વરૂપો છે. અનેક વંશલી અને અવિકસિત જાતિઓની ધાર્મિક ભાવનાઓ સમજવાનું એકમાત્ર સાધન તેમનું નૃત્ય છે. એમાં સૃષ્ટિના રહસ્યને તથા એમાં પરોક્ષ રહેવાવાળી મહાન શક્તિઓના એકબની ભૂત રૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. નૃત્યના ઉદ્ધાસમાં આત્મવિરક્ત પનીને પરમજ્ઞાના અનિર્વચનીય આનંદની સહેરમાં લીન થઈ જવાના તથા આંતરિક અને બાહ્ય જગતનું તાદાત્મ્ય સાધી પરમ સુખનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવાનાં એ બિશ્વ મિશ્ર સાધન છે.

નૃત્યનો ઇતિહાસ એવાં વિદિત થાય છે કે નૃત્યકલાનો ઋટેશો ઉપયોગ ધાર્મિક ભાવનાની અભિવ્યંજનામાં કરવામાં આવ્યો છે, એટલા જ અથવા એથી પણ અધિક પ્રેમભાવનાની અભિવ્યંજના માટે થયો છે. પ્રેમભાવનું અથવા શુભાર-ભાવના ત્યારે પોતાના ચર્ચાએ રૂપમાં પ્રકટ થાય છે ત્યારે અદ્ભુત લાવણ્ય, સ્મિતતા, નિરવાર્યતા અને કલામયતાને જન્મ આપે છે. રસોમાં શુભારસ મુખ્ય છે. અને વિધવાની સકલ ક્રિયાઓમાં પ્રથમ ઉપયોગી છે; અને એ રસસૃષ્ટિને માટે નૃત્ય એક સ્વાભાવિક અને નૈસર્ગિક પ્રવૃત્તિ બની ગયેલ છે. મનુષ્ય અને મનુષ્યોત્તર પ્રાણિસૃષ્ટિનો સમાગમ પહેલાંની લીલાવૃત્તિ એનું જ પરિણામ છે. બક્તને કષ્ટતા સંયોગ કે સાક્ષાત્કાર નૃત્યની હિન્મતપૂર્ણ અવસ્થામાં જ થાય છે. તુલારામ, નરસિંહ, મીરાં, સુરદાસ વગેરેએ નૃત્ય દ્વારા જ પ્રભુનું સાંબિધ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

આ દષ્ટિ ખ્યાલમાં રાખીને આપણે આ સંપુટમાંની ચિત્રા અવસ્થાઓએ.

ધર્માચાર પાઠશાળા અને પંચાંગી શ્રીશ્રી વરસાદનું આવાશયન સુચવે છે. તેનો તાલ ત્રીલી તથા કન્થાઓ વર્ણનું વ્યવસ્થાપિત માતી આદિના કરે છે. વર્ણન કરતાં ચિત્રનું વાતાવરણ જ પ્રસંગોના સારા અપાસ આપે છે. કલાકારે સાથે દરમિયાન પાઠાભ્યંક આગેના આમાં ઔચિત્યપૂર્વક ઉપયોગ કરી બતાવ્યા છે.

(૨) મધુરનૃત્ય

દોહ દેવાલયના દ્વારપ્રદેશની વક્ષાપાયામાં મોરનો કળા કોણની લોક કલાપુત્રી કુમારિકા તેના ભાવે ત્રીલી, હાથ પ્રસારી મોરપીંછના ભાવે પરી મનોહર પદપદ્મિયે સ્વતંત્ર તાલ કરી રહી છે. સુષ્કલિત રેખાઓ માથથી દેરાએના અંગોની સપ્રમાણતા, વસ્ત્રો પંચની કાત અને સ્વયંમાં પાત્ર કરતી વસ્ત્રોની શ્રીશ્રી તમજ દરમિયાનમાં અવ્યવસ્થિત આપે તત્ત્વ ચિત્તના વિશિષ્ટ ગુણ છે.

(૩) દીપણી

કાલિયાવાડના લોકજીવનની સર્વ કલાઓમાં ગીતમૃત્યુ દીપણી પાઠવાનો કલા વિશિષ્ટ સ્થાન ભાગ્યે છે. ભવન, દોડિયારાસ ને રાસકા એ સર્વ ઉત્સવના રંગક પ્રકારો છે; પણ દીપણીનાં તાલ અને ગીત મજૂરીના અમ હળવે કરી કાર્યમાં એકતાના અને ઉત્સાહ પ્રેરે છે. પશ્ચિમ કે સૂર્યાના ગંગામાં સૂતા પંચાયા ઉત્પાદિ રમ્યાને દીપણી દીપવામાં આવે છે. એને પ્રાણે પાઠવો, કુળે કૃતવો, પાવડી નાચવી વગેરે નાચેથી ઓળખવામાં આવે છે. શરણાઈ, દોલક અને જોડ સાથે ભયરે એ દીપણી પદે ભયરે તે મમરાંગણે રમકંડીઓ હોય એવા નેમથી પાવડીઓ કોણડી વચ, દોહ ભાંગી વચ ભયરે નવી પાવડીઓ લેવાય. અને ગીતના હલકાર સાથે કાણ થાય છે એ કોવાની દરીકાઈ અંગે અને આપે લનો તીરસરથી દેખાઈ જાય. મોરમાં માંચેદા પાસે આવેલા મગતુપુરની કાળજીની દીપણી અહમ્મત અને અદિતીય ગણાય છે. મોકા હલકાઓ દોહ, આકર્ષક અંગમરોડ, કલાભર્યુ લોકનૃત્ય અને વાવલથી લોકગીતોવાળી મગતુપુરની કાળજીની દીપણી એક જવતી કલા છે. દોહ અને જોડ વગાડનારને અંતરંગે તાલ અને સ્વરોની જીભિયા કોહ, અને રંગમંચેથી મુંદડીઓના છંદ કમર પર વોડાળી એકસરખી પાવડી પાડતી પાઠવોની મજૂરી સંગીતની મરતી આનુભવે એ અંતરે દ્રશ્ય ચિત્રકલામાં પહેલી જ તાર ઉઠાવાનું સહભાગ્ય કનુ દેખાઈનું છે.

(૪) રાસધૂન

રાસની જમાવટ થતાં વસ્ત્રે એવી પળ આવી જાય છે કે તાલ અને લયમાં નવો વેગ પ્રકટે છે. વગાડનાર, ગાનાર કે કુદડી કરવાર પોતાની સ્થિતિ બ્રહ્મી ગતિ અને આવેશમાં ધ્રુમતાં બની જાય છે અને સર્વના હાવભાવ તથા અંગમરોડમાં રાસનું વિવિધ સાલિત્ય અને મનોહર રેખાચિત્રો દેખા દે છે. આ ચિત્રમાં કનુ દેસાઈએ એવી કોઈ કાળને પકડી તેનો પાત્રોમાં રાસનો સમુદ્ભાસ જગાડ્યો છે. જોડતાં, ભેસતાં, કરતાં કે વાણે અગવતાં આ ગદ્યો પાત્રો રાસની અનિવાર્ય અડપમાં ચડી ગયાં લાગે છે. તે દર્શાવનારી રેખાઓમાં અને તનમરોડમાં કલાકારે કાળવેલી સંસિદ્ધિ આપણી પ્રસંસા માગી લે છે.

(૫) નરસિંહ-રાસદર્શન

કનુ દેસાઈ ગમે તે પાત્રને ચિત્રમાં નાયકપદ આપે, પણ વિધાનમાં તે બીજાં મનોહર અને લલિત પાત્રો આપી જ મળવાનાં. સંસારમાં આજુબાજુ ફરેલ નરસિંહ મહેતાની મનોસાદિ કેવાં તાલ-વાજ અને સૌહર્દ-મધમધાટથી ભરપૂર હતી, પોતાની પૂજન અને કલ્પનામાં તેણે દિનરાત લગ્નનોની કેવી ધૂન મલાવેલી રાખી હતી તેની કદર તેના માનસમાં પ્રવેશનાર હૃતર લક્ષ્ય કે કવિ જ કરી શકે. કલાકારે પણ આ ચિત્રથી તેને ઉચિત અંગરૂઠિ આપી છે.

(૬) અંસીનાલે

શ્રી કૃષ્ણની અંસી શું ગાઈ રહી હશે તે તો એકલી રાધા જ બળી શકી હશે. કૃષ્ણ-અંસરીનું સજીવન સ્વરૂપ રાધાની નૃત્ય-સુદામાં અતલવામાં ચિત્રકારેના સંકેત બજાવ્ય છે. પ્રેમના સ્વરે ત્રીલી રહેલી એ અગ્રણ્યપાત્રી પર અંસીના સ્વરે વાટે કૃષ્ણ પોતાનું હૃદય વહાવી રહ્યા હશે તે પછે એના રસાદવાદ અને ઉત્તમાદ કેવી જામ્યો હશે એ વાત કલાની મનોહારી બહાર છે.

(૭) ઋતુનૃત્ય

પૃથ્વીને આરે માસ આ રામના વર્તુલ પરની સરદ, વસંત અને વર્ષાનાં દર્શન થયા કરે છે. માનીતા પૃથ્વીમાના અંદરે સિરે મારતી તુષાર ઢાળતી સરદ તેનાં ચેત વસ્ત્રોમાં ચેત પક્ષ કરી રાસે કરે છે. વસંત, રંગીન પુષ્પછડી ધરી તેનાં ઉત્કળતામાં વસ્ત્રોથી જગત પર પ્રકાશ અને આનંદ છાંટી દે છે. પૃથ્વીને લીલીછમ બનાવતી વર્ષાનું રૂપ શીતળા મનોહર ઉજાસ પ્રેરે છે. મેઘધનુષ્ય તનમજનની આગાહી કરતું આકાશી પ્રચારક બની રહ્યું છે. ઋતુના રંગે અને રાસે માનવીનાં દિલ અને દેહ નવા આવુભવે, નવી જીર્ણિમો અને નવા ફદાવા પામે છે. એ ઋતુઓ પર રંગબેરી કવિતાનું પાનું બનાવી કલાકારે તેની પ્રેરણાની નવી એર ઉઘાડી છે.

(૮) પ્રસવનૃત્ય

મામાના અંધથી આત્માને વિમુક્ત કરી આનંદમસ્તી જગતનાર સદાસિય ભગવાનનું નૃત્ય પ્રસવકાળે થાય છે. એ કરાલ નૃત્ય નૃષર અને કાળભયરેના સંહાર કરે છે. કિષ્કાંશીલ સ્વરૂપમાં જ શિવની સગાધિનું દર્શન થાય છે. બીજી કમ રીતે તેનું દર્શન શક્ય છે તેનું ત્રિલોક પણ પ્રત્યક્ષ થઈ રહ્યું છે. જગતને વૈશ્વનાર પેરી વળ્યો છે એ વખતે આ અમર સ્વપ્નરૂપે નૃત્યોન્માદ થયો છે. એમાં વિશ્વસભાટપદનું જાન છે. એના અંતરમાં તો સમાધાન છે. એના નૃત્યે અનેત વિશેષ ખેંચાઈને રાસે રમી રહ્યાં છે; એના ઉમરના નાદે દિવસ અને રાત્રિના પડઢંદ પડે છે. આજ સ્વરૂપ સદાસિવનું આયું નૃત્ય, સર્વના અને કલાબળની પ્રાથમિક રચના કરી જાય છે.

क्षीर्ति • उदयन
गौरी • उमा
पियूष • सुधाकर
शकुन्तला • सौदाभिनी • वसुमति
ने

અનુક્રમણિકા

- ૧ સ્થાનમંડળ
- ૨ અગ્રનૃત્ય
- ૩ દીપણી
- ૪ રાસપૂન
- ૫ નરસિંહ-રાસકર્શન
- ૬ બંસી-ગાથા
- ૭ જાતુનૃત્ય
- ૮ પ્રથમનૃત્ય

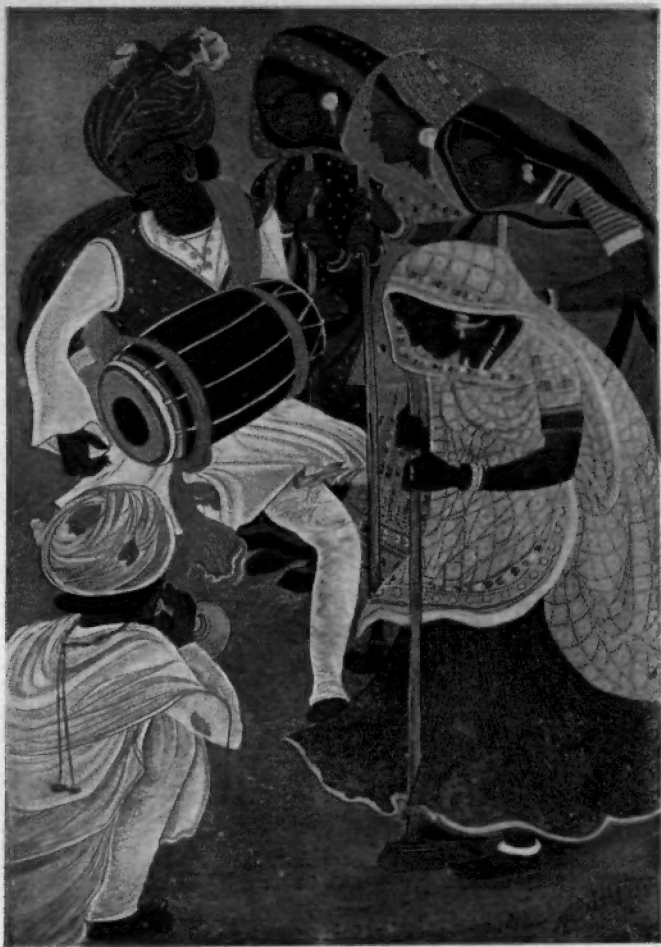

वर्षासंगल

Festival of the Rains

दीपनी

Rhythm of Life

रासभूत

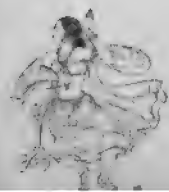
Rhythm

नरसिंह रासदर्शन

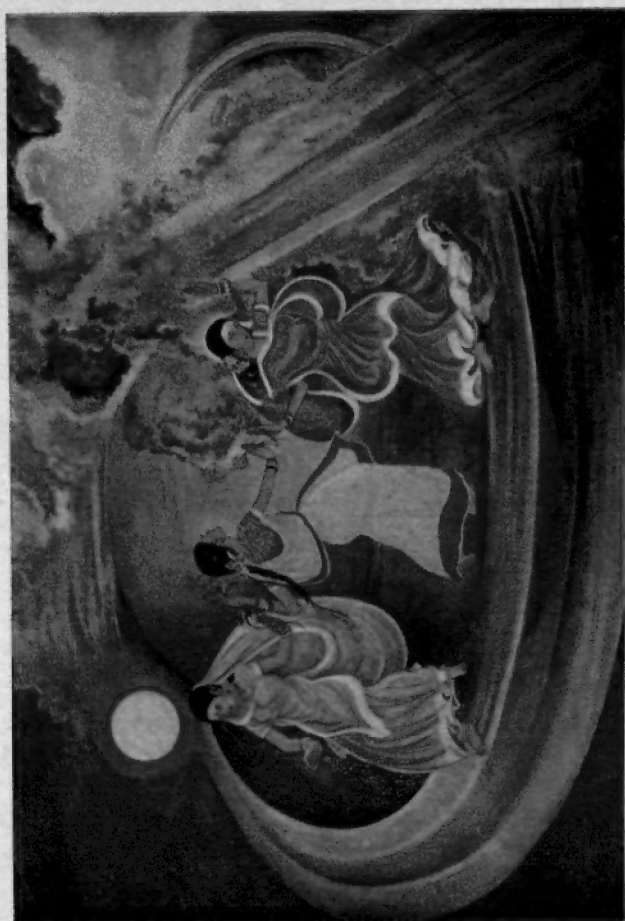
Narasinha in Ras-Lila

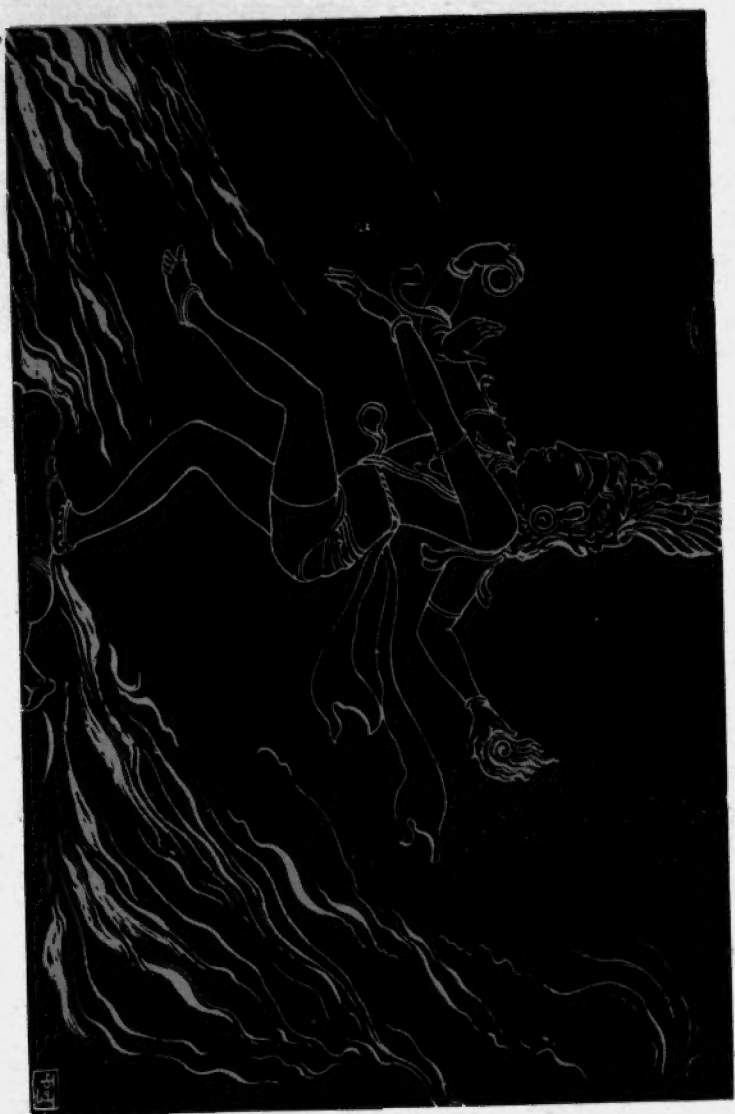

बंसी ताने

Dancing the Flute

श्रीवत्सल

Dance of Destruction

